

נר בשמים ונשמה יתירה

אלעד אמסלם

- א. פתיחה
 ב. נר ובשמים – מה קודם?
 ג. טעם הרחת בשמים במוצאי שבת
 ד. ברכת בשמים סמוך ליום טוב
 ד.1. נשמה יתירה ביום טוב
 ד.2. אכילה ושמחה ביום טוב במקום בשמים
 ד.3. יום חול, יום טוב ושבת
 ה. נשמה יתירה ומשמעותה בשבת
 ו. היחס הפנימי בין ברכת הבשמים לברכת הנר
 ז. סיכום

א. פתיחה

במאמר זה נדון בשלוש נקודות: מקור ברכת הבשמים, ייחודיות הנר והבשמים שאנו מברכים עליהם בהבדלה וההבדלים ביניהם. בסוף המאמר נתבונן בתחושות המתחוללות אצל האדם בזמן הרחת הבשמים.

מצוות הבשמים שונה בדיניה בין שבת ליום טוב, ולדבר זה ישנן השלכות הלכתיות. נראה שברכת הבשמים יכולה להעביר מסרים רבים לאדם. במבט רחב על נושא זה דרושה התבוננות בכל טעמיה וערכיה של התורה. אולם, העיון במקורות בראשונים ובאחרונים מהווה קצה חוט למשמעות חדשה בעניין הבשמים, ובכך מקנים ידע רחב בו נביא את החידוש לידי ביטוי בחיים המודרניים, ונכיר ונחווה את היכולת לחדש ולעיין בנושא זה בדרייקנות רבה. ננסה להתבונן במקומות בהם לא צריך לברך ברכת בשמים, ודרך זה ללמוד על הברכה.

נר בשמים ונשמה יתירה

שערים לגמרא

בנוסף, נבחן את ההיבטים השונים והמיוחדים של נשמה יתירה בשבת וביום טוב, וכך נראה מה המשמעות הרוחנית שלה כלפי האדם, ואת השתנות הדינים בבשמים בין יום טוב לשבת. נלמד דרך הפסוקים איזה סוג של שבת אנו חווים - וכך נראה את הקדושה שנמצאת בנשמה היתירה.

ב. נר ובשמים – מה קודם?

לפני שנדון במשמעותה ובדינה של מצוות הבשמים, אנו צריכים לחזור לשורש המצווה ולראות את סדר ההבדלה, ומה קודם למה. נאמר במשנה במסכת ברכות:

בית שמאי אומרים מאור ואחר כך בשמים ובית הלל אומרים בשמים ואחר כך מאור.

(ברכות נב ע"ב)

הריטב"א מבאר:

דבית שמאי אומרים מאור ואח"כ בשמים דסבירא דמאור שנהנה ממנו מיד יש לו לברך עליו לאלתר. וב"ה אומרים מברך על הבשמים שהיא באה לכבוד שבת משום נשמה יתירה ואחר כך על המאור.

(ריטב"א שם ד"ה לא נחלקו)

הטעם של בית שמאי ברור – יש לברך על הדבר הראשון שנהנים ממנו, וההנאה הראשונה היא הנאה מהאור שנוצר על ידי הדלקה. לעומת זאת, הטעם של בית הלל הוא שלבשמים יש מעמד מיוחד – "שהיא באה לכבוד שבת משום נשמה יתירה", ולכן יש להקדים את הבשמים. בעצם בית שמאי מחשיבים יותר את ההנאה ולכן הנר קודם, ובית הלל מעדיפים את 'הנשמה היתרה' שיש בבשמים.

ג. טעם הרחת בשמים במוצאי שבת

לאחר שראינו את מחלוקת בית שמאי ובית הלל, הבה נדון בשאלת טעם מצוות הבשמים במוצאי שבת, ובדין 'נשמה יתרה'. ריש לקיש מלמד על נשמה יתירה שנכנסת לאדם בערב שבת, ויוצאת ממנו במוצאי שבת:

דאמר רבי שמעון בן לקיש: נשמה יתירה נותן הקדוש ברוך הוא באדם ערב שבת, ולמוצאי שבת נוטלין אותה הימנו, שנאמר שבת וינפש, כיון ששבת ווי אבדה נפש.

(ביצה טז ע"א)

הראשונים¹ מבארים על פי דבריו שברכת הבשמים נועדה להחזיר את הנשמה היתירה שאבדה לאדם. יש לשאול את השאלה: מהי הנשמה היתירה שניתנה בשבת, ואיך הבשמים ממלאים את חסרונה? בפרקים הבאים נעסוק בשאלה זו.

ד. ברכת בשמים סמוך ליום טוב

קודם, נעיין בעוד הלכות הקשורות לברכת בשמים כאשר שבת ויום טוב סמוכים, ומתוכם נוציא את יסוד מצוות הבשמים ועניין הנשמה היתרה. הגמרא בפסחים² דנה בסדר ברכות ההבדלה כאשר חל יום טוב במוצאי שבת. האמוראים מזכירים את סדר הברכות לגבי יין, קידוש ונר הבדלה, אך אינם מזכירים את ברכת הבשמים.

¹ למשל רשב"ם קב ע"ב ד"ה ושמואל.

² פסחים קב ע"ב - קג ע"א: "גופא, יום טוב שחל להיות אחר השבת. רב אמר: יקנה, ושמואל אמר: ינה"ק ורבה אמר יהנ"ק, ולוי אמר: קני"ה. ורבנן אמרי: קני"ה, מר בריה דרבנא אמר: נקי"ה, מרתא אמר משמיה דרבי יהושע: ניה"ק. שלח ליה אבוה דשמואל לרבי: ילמדנו רבינו סדר הבדלות היאך? שלח ליה: כך אמר רבי ישמעאל בר רבי יוסי שאמר משום אביו, שאמר משום רבי יהושע בן חנניה: נהי"ק. אמר רבי חנינא: משל דרבי יהושע בן חנניה למלך שיוצא ואפרכוס נכנס, מלוין את המלך, ואחר כך יוצאים לקראת אפרכוס. מאי הוי עלה? אביי אמר: יקזנ"ה, ורבא אמר: יקנה"ז, והילכתא כרבא."

נר בשמים ונשמה יתירה

שערים לגמרא

המרדכי סובר שאף על פי שלא הוזכרה ברכת הבשמים גם אז יש לברך עליהם,³ אך רוב ככל הראשונים סוברים שאין לברך אז על הבשמים, ונעיין בדבריהם. ישנן שלוש שיטות בדבר, ונסקור אותן בקצרה.

ד.1. נשמה יתירה ביום טוב

הרשב"ם כותב:

ומה שאין נותנין האמוראין סימן לבשמים לפי שאין מברכין על הבשמים ביום טוב שהרי גם ביום טוב יש לנו נשמה יתירה כשבת.
(רשב"ם פסחים קב ע"ב ד"ה ושמואל אמר)

הרשב"ם אומר שיש נשמה יתירה גם ביום טוב כמו בשבת, ועל כן במוצאי שבת שחל בו יום טוב אין צריך לברך על בשמים שכן עדיין יש לאדם נשמה יתירה.

ד.2. אכילה ושמחה ביום טוב במקום בשמים

תוספות מקשים על פירוש הרשב"ם:

וקשה דאם כן במוצאי יום טוב אמאי לא תקינו בשמים?
(תוספות פסחים קב ע"ב ד"ה רב אמר יקנ"ה)

תוספות מקשים שלפי פירוש הרשב"ם יוצא שצריך לברך על בשמים כל מוצאי יום טוב משום שנסתלקה הנשמה היתירה, והרי אין הלכה כן! לכן פירשו תוספות:

לכך נראה דביום טוב ליכא נשמה יתירה והכא אין מזכיר בשמים משום דשמחת יום טוב ואכילה ושתיה מועיל כמו בשמים.
(שם)

³ מרדכי ביצה תרצג: "מכאן תשובה לדברי האומר דאין מברכין על הבשמים בי"ט שחל להיות במוצאי שבת משום שמא יקטום מן המחובר דהא שריא להריח ולא גזרינן וכן נהגו במגנצא ובקולוניא וכן פי' רבינו גרשון ורבינו משולם ומברך על ההדס במוצאי שבת שחל להיות בי"ט".

תוספות חולקים על הרשב"ם, ואומרים שאין נשמה יתירה ביום טוב. מול הסתלקות הנשמה מהאדם בשבת, קיימים האכילה והשתייה של האדם ביום טוב המהווים תחליף לברכת הבשמים.

ד. 3. יום חול, יום טוב ושבת

המהר"ם חלאווה בפסחים קובע כלל לגבי ברכת הבשמים, ועל פי דבריו נבנה ציר זמן על יום חול, יום טוב, ושבת. וזה לשונו:

אלא טעמא דלא עבדינן בשמים אלא מעונג שלם למלאכה גמורה. ושבת ליו"ט ליכא מלאכה גמורה. יום טוב לחול ליכא עונג שלם. (מהר"ם חלאווה פסחים קג. ד"ה ואסיקנא)

ניתן לחלק את הזמנים לשלוש רמות בסדר עולה: ימי החול, יום טוב ושבת. ימי החול הם הימים בהם אדם עובד ועושה מלאכתו, ואין בהם מנוחה ועונג במוכך של חופש משעבוד לעבודה יום טוב אסור בסתם עשיית מלאכה ובכך הוא נבדל מימי החול, אך מותר לעשות בו מלאכה לצורך אוכל נפש, ובזה הוא פחות משבת שבה אסורה כל מלאכה והשבת היא ברמת העונג הגבוהה ביותר. אם כן, עולה מדברי המהר"ם חלאווה שבשמים ניתקנו במעבר משבת ליום חול – במעבר חד בין מנוחה ועונג שלמים לחול. אך כאשר יום טוב חל במוצאי שבת אין מעבר חד, שכן גם יום טוב ברובו אסור במלאכה. גם במעבר ממוצאי יום טוב לחול אין מעבר ממצב של עונג גמור לחול, שכן גם ביום טוב ישנה מלאכה המותרת ואין בו עונג גמור. על כן בשני מצבים אלו אין לברך על הבשמים. אנו מסיקים מכאן שמעלתה של השבת גדולה ממעלת שאר הזמנים, ומעלתה מתבטאת בברכת הבשמים.

ה. נשמה יתירה ומשמעותה בשבת

כדי להבין יותר את מהות הנשמה היתירה שניתנה בשבת וייחודה של השבת משאר הזמנים, נפנה אל פסוקי התורה שנאמרו לגבי שבת.

בספר בראשית נאמר:

(א) וַיִּכְלֹה הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל צְבָאָם: (ב) וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ
 אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְכַל מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה: (ג) וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים
 אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי וַיְקַדְּשׁ אֹתוֹ כִּי בּוֹ שָׁבַת מְכַל מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר בָּרָא אֱלֹהִים
 לַעֲשׂוֹת.

(בראשית ב, א-ג)

בפשט הפסוקים בתיאור בריאת העולם על ידי אלוקים, ניתן להבחין שפסוק ב' מתאר את היום השביעי כיום פסיבי, והיום מתואר בו על דרך השלילה – אין בו מלאכה. בפסוק ג' לעומת זאת מתואר היום בצורה חיובית – ניתנת בו קדושה המרוממת אותו מעל לשאר הימים. וכן בציווי שמירת השבת לעם ישראל נאמר בספר שמות:

(ח) זָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ: (ט) שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעָשִׂיתָ כָּל מְלַאכְתֶּךָ:
 (י) יוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַיהוָה לֹא תַעֲשֶׂה כָּל מְלָאכָה אֹתָהּ וּבִנְךָ וּבִתְּךָ
 עַבְדְּךָ וַאֲמָתֶךָ וּבְהֵמְתֶךָ וּגְרֶךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ: (יא) כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה יְהוָה אֶת
 הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ אֶת הַיָּם וְאֶת כָּל אֲשֶׁר בָּם וַיִּנַּח בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עַל כֵּן בֵּרַךְ
 יְהוָה אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת וַיְקַדְּשֶׁהוּ.

(שמות כ, ח-יא)

בפסוק ט'-י' מתואר הציווי על כל אדם מישראל להפסיק ביום השביעי את המלאכה הנעשית בששת ימי החול, כשם שה' הפסיק מלאכתו. בפסוק י"א (כמו גם בתחילת הפרשייה בפסוק ח') מתואר שיום השבת הוא יום קדוש. כלומר, ישנה כפילות בטעמי השבת – מצד אחד שביתה ממלאכה, ומצד שני השבת כיום של קדושה. בדומה לזה, בעל הכתב והקבלה מבחין בין שתי סוגי שבתות. על הפסוק בשמות פרק ל"א פס' י"ג⁴ הוא כותב:

⁴ "וְאֵתָּה דָּבָר אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר אַף אֶת שַׁבָּתִי תִשְׁמְרוּ כִּי אוֹת הוּא בְּיַמֵּי וּבְיָמֵיכֶם לְדֹרֹתֵיכֶם לְדַעַת כִּי אֲנִי ה' מְקַדְּשְׁכֶם".

בא לשון יחיד על רבים, כי טעם שבתותי בעבור כי שבתות השנה הם רבים (הרמב"ן); ולפי המבואר (לעיל כ' י') בשם שבת שיש פי שנים בהוראתו, האחד ענין הבטול וההפסק ממלאכה, והשני ענין ישוב הדעת לענינים אלהיים. אם כן יש בכל שבת ושבת שתי שבתות, יש בשבת שיבתה גופנית של הפסקה ממלאכה, וישנה שבת שעניינה להתרכז בענייני הרוחניים. (הכתב והקבלה, שמות לא, יג)

כעת נעבור לקישור יום השבת אל הנשמה היתירה. בספר שמות נאמר עוד:

וְשִׁמְרוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַשַּׁבָּת לַעֲשׂוֹת אֶת הַשַּׁבָּת לְדֹרֹתָם כְּרִית עוֹלָם: בְּיַמֵּי וַבֵּן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אוֹת הוּא לְעֹלָם כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה ה' אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת וַיִּנְפֹּשׁ.

(שמות לא, טז-יז)

בפסוקים מתוארת שבתת אלוקים מהמלאכה במילה נוספת: 'וינפשו'. מדעת ריש לקיש למדנו על מעלתו המיוחדת של האדם בשבת, וכן ראינו את הפער בין שבתת מלאכה שקיימת גם ביום טוב, לנשמה היתרה. אולם רש"י שם מבאר:

תרגומו וְנָח, וְכָל לְשׁוֹן נָפֵשׁ הוּא לְשׁוֹן נְפֵשׁ, שְׁמֵשִׁיב נְפֵשׁוֹ וְנִשְׁמָתוֹ בְּהַרְגִיעוֹ מִטְרַח הַמְלָאכָה.

(רש"י שם)

על פי דבריו נראה שאין זו אותה 'נשמה יתירה' עליה דיברנו, רש"י מתאר קומה בסיסית יותר בנפש האדם לעומת ימי החול - נפשו של האדם העמוסה מטרחת המלאכה והעבודה במשך כל השבוע, בשבת כאשר אין מלאכה חוזרת לרגיעה. אך בדברי ה'דעת זקנים' שם מצינו כך:

אומר הרב יהודה חסיד שמכאן יש רמז לנשמה יתירה בשבת קח סופי תיבות הללו ויהיו שתיים.

(דעת זקנים שם)

נראה אם כן שכמו שזיהינו שיום השבת מתחיל ברמה הבסיסית של הפסקת המלאכה ועובר אל קדושת השבת, כך בדיוק ההשפעה על נפש האדם בשבת: יש

בה רגיעה ומנוחה כדברי רש"י, ויש בה ממד גבוה יותר של קדושה - היא הנשמה היתירה שניתנה בשבת.

ו. היחס הפנימי בין ברכת הבשמים לברכת הנר

פתחנו במחלוקת בית שמאי ובית הלל בסדר ברכות הנר והבשמים. אחרי שבררנו את דיני ברכת הבשמים, נראה עתה את היחס בינה לבין ברכת המאור. לאור ההבחנה על הנשמה היתירה בשבת כמזוהה עם הקדושה, כמדרגה גבוהה יותר מביטול המלאכה בלבד, ניתן להבין את ברכת הבשמים אל מול ברכת המאור. בניגוד לברכת הנר המסמלת את הקומה הבסיסית החוזרת בימי החול – עשיית מלאכה על ידי יצירת אש, הריח מסמל מימד גבוה יותר, נשמתי. הבשמים מקרבים את האדם לצדדים הרוחניים שבו.

במבט נוסף, נראה לי להסביר את מחלוקת בית שמאי ובית הלל באופן אחר. הנר כאמור מסמל את העבודה והמלאכה, ועל פי דברי בית שמאי אדם צריך להתעסק בענייני החוץ, לעסוק במלאכה ועבודה, ורק לאחר מכן להיכנס אל הבית החם שלו. שם הוא נפגש להשלים את ברכת הבשמים, ומחזיר את הנשמה היתירה שנעלמה לה בשבת.

אולם על פי בית הלל, האדם פותח בברכת הבשמים המבטאת את הקשר של האדם לרוחניות, הקשר בין האדם לקב"ה. יתרה מזאת, היא מבטאת את הקשר של האדם עם עצמו, פנימיותו והרגשותיו. הוא מרגיש שלולא ההיכרות שלו עם עצמו הוא לא יוכל לצאת אל העולם. הרב אלימלך בר שאול מחלק את היחס בין הנר לבשמים, כשני טיפוסים של אנשים - איש הפנים ואיש החוץ:

איש הפנים-הוא טפוס שונה לחלוטין. הוא, עקרין בפנים ורק גופו נוטה לחוץ. הוא מהיכלו הפנימי אינו יוצא. וגם בצאתו לפרקים רחוקים – יציאת מקצתו היא, ורק דרך עראי. כלו מכנס בראשית היחיד שלו, ואין לו שמחה גדולה מאשר היותו אצל עצמו, ואין שום דבר מעניין אותו יותר מאשר נפשו

הוא. בה הוא רואה את עולמו והנה הוא פה גדול ועשיר. ולא זו בלבד שאין עולם החוץ זר לו, אלא שמתוך נפשו ודרך נפשו הוא רואה את כל העולם פלו בשלל צבעיו, בכל אורותיו וצלליו... איש החוץ – הוא זה שכלו או רבו מפנה כלפי עולם חוץ. פתוח ומפלט (= פתוח משני צדדיו) לרשות הרבים. כל דבר גדול וקטן, שהם מתרחשים בסביבתו או בקצה האפק ומעבר לו, מותחים את סקרנותו עד הגבול האחרון, והוא מוצא בהם ענין רב, "עולמות" מלאים, ויותר מזה: את עולמו הוא פלו. נרק "פנה" אחת אינה מענינת אותו כל עקר: פנת נפשו הוא. הוא תמיד הומה ומתהמה ורועש וגועש אצל הכל – ואינו מצוי אצל עצמו.

(מצווה ולב עמ' 48-49)

אם מתבוננים פנימה לנפשו של אדם, רואים שמחלוקת בית שמאי ובית הלל מתאימה בצורה נפלאה לדבריו של הרב אלימלך בר שאול. ברכת הבשמים קשורה לנפשו ופנימיותו של האדם, ואילו ברכת הנר משפיעה על האדם מן החוץ אל הפנים. איש הפנים עובר תהליך ארוך ומשמעותי עם הנפש שלו, הוא מכונס בתוך עצמו ואין דבר שחשוב לו מזה. אחרי שהוא מכין את עצמו ומכיר את כל מחשבותיו ורעיונותיו - אז הוא מרגיש מוכן לתרום לאחרים ולצאת אל העולם, להכיר את "רשות הרבים". ברגע זה האדם הופך מפרטי לכללי, הוא מפסיק לדאוג רק לעצמו ומתחיל לדאוג לחברה.

כאמור, לדעת בית שמאי בצאת השבת האדם יוצא לכלל, משפיע בצורה כוללת על החברה שסובבת אותו, והוא מרגיש חלק בלתי נפרד מן הכלל. לאחר התנועה הכללית, אדם מריח את הבשמים וחוזר מהחוץ אל הפנים ומתכנס עם עצמו, ואז יוצר תנועה אל חזרת הנפש שהתגעגעה במהלך כל השבת.

לדעת בית הלל, הבשמים הם החלק הפנימי והרוחני של האדם, הם מייצבים אותו וגורמים לו להתחברות רוחנית אל הקב"ה. בזמן שהאדם מרגיש שהוא מלא רוחנית אז הוא יכול לצאת אל הכלל, ועל ידי האור שמאיר את הבית, הסביבה והעולם, הוא מרגיש את התחייבותו כלפי כל אדם בעולם. המעבר בין העולם

הרוחני-פנימי לעולם הרוחני-חיצוני מאפשר לאדם להרגיש שיש בו כוחות שלא נשמרים רק אצלו, אלא הם מתחברים לאומה כולה שמעצבת את חייו.

אני סבור ש'איש הפנים ואיש החוץ' מלמדים אותנו בצורה מדויקת ונכונה על המשמעות של הבשמים. המשמעות הרוחנית, התהליך הגדול בו אדם צועד בעת הברכה, משפיע על שני מעגלים: ראשית - האדם מרגיש דרך הברכה את הזיקה אל ה', הוא עובר תהליך בתוך עצמו שמקרר אותו לאט לאט אל ה' יתברך, ובנוסף הוא מחזק את הקשר אליו. שנית - העולם. בעת הרחת בשמים אדם מרגיש את החיבור לנפשו בצורה חזקה ומשמעותית, ויש לו דחף לצאת לעולם ולתרום. על-ידי הרחת הבשמים, מרוב שהקשר בינו לבין עצמו כל כך חזק, יש לו את היכולת להשפיע גם על אחרים ואולי אפילו גם על כאלה שלא יכולים "להריח".

ז. סיכום

פתחנו את המאמר בהצגת שאלת הגמרא מה קודם למה - הנר או הבשמים. לפי בית הלל הבשמים קודמים לנר, ואילו לפי בית שמאי הנר קודם לבשמים. הצגנו את טעם הרחת הבשמים - משום 'נשמה יתירה', ובשל כך דחינו את הצורך בבשמים ביו"ט, שם ראינו שאין נשמה יתירה. הצגנו את דעת הרשב"ם הסובר שחובת הבשמים מתחלפת בשמחה ואכילה ביום טוב. חזרנו לחדד את המושג 'נשמה יתירה', והצלחנו לחלץ אותו מתוך הפסוקים ולהסביר את קיומו.

לבסוף, הסברנו את היחס הפנימי בין ברכת הנר לברכת הבשמים, למדנו את היחס הפנימי של האדם לברכה. הצגנו את שורש שיטת בית שמאי שמעדיפים את האדם המתעסק קודם כל בעניני החוץ ורק לאחר מכן נכנס פנימה לנפשו, ואת שורש שיטת בית הלל המבכרים את האדם המתחבר קודם אל פנימיותו ואל אישיותו, ורק אחר כך יוצא החוצה.